

І. І. Тюрменко (Київ)

Іван Огієнко — митрополит Іларіон

Багато славних імен повертається до нас з небуття. Серед них й ім'я Івана Івановича Огієнка. Сфери прояву його наукових інтересів та політичної діяльності однаково різнобічні, як і прояви його таланту та природної обдарованості. Мислитель, філософ, історик, поет, мовознавець, подвижник, державний діяч України і, нарешті, теолог, митрополит холмський та підляський (Польща), первоієрарх греко-православної церкви в Канаді. Його перу належить понад 1000 праць з різних галузей знань.

На жаль, Україна із запізненням починає відкривати для себе І. Огієнка, творча спадщина якого через історичну несправедливість була вилучена з наукового обігу. Відповідні архівні фонди знаходилися в спецховищах і лише нині відкривають дослідникам невідомі сторінки біографії вченого, життя якого, часом нелегке і тернисте, ускладнювалося й тяжкою душевною драмою, якою стала для І. Огієнка втрата України. На чужині у хвилини радості та печалі молився він за її «Боже воскресіння і служив Україні весь вік»¹.

Життєвий шлях ученого можна поділити на декілька періодів, з яких, за важливістю перебігу подій громадсько-політичного та особистого життя, можна виділити український (київський, кам'янець-подільський, львівський), польський (варшавсько-холмський) та канадський періоди.

Проте дослідження як українського, так і закордонного періодів ускладнюється браком необхідних матеріалів. Це пов'язане з тим, що значна їх частина знаходиться в архівах Польщі та Канади. Особливого значення набуває вивчення архівів і бібліотеки митрополита Іларіона, які знаходяться в Вінніпегу (Канада) й передані ним у спадщину Консistorії української православної церкви в Канаді. Зазначимо, що тут зберігається не тільки листування митрополита Іларіона з митрополитом Шептицьким, Петлюрою, гетьманом Скоропадським, а і ціла низка ненадрукованих праць з історії та мовознавства².

Незважаючи на те, що у 1992 р. в Кам'янці-Подільському й Львові пройшли огієнківські конференції, у Києві відділом релігієзнавства Інституту філософії НАН України разом з Всеукраїнським товариством І. Огієнка започатковані щорічні «Огієнківські читання», а в матеріалах періодичної преси з'явилася ціла низка наукових праць, можна сказати, що досліджень про І. Огієнка ще замало для того, щоб глибоко вивчити його життя та творчість і зробити відповідні висновки. На «Академії на честь бл. п. митрополита Іларіона», яка щорічно проходить у Вінніпегу, д-р, отець-протопресвітер С. Ярмусь зазначав, що «людина двадцятого століття митрополит Іларіон, хоч уже популяризується і скрізь приймається як свій, ще далеко не проаналізований, не пізнаний»³.

Дійсно, попереду велика робота з архівними документами вченого, складання повної бібліографії його праць, видання неопублікованих рукописів, аналіз більш ніж тисячної назви студій, вивчення яких ускладнюється тим, що основна кількість їх знаходиться за кордоном, а бібліотечні фонди України зберігають лише невелику частину цих матеріалів.

Повністю усвідомлюючи всю відповідальність у справі висвітлення життєпису Івана Огієнка — митрополита Іларіона, автор намагається штрихами до його портрету розкрити деякі сторінки того тернистого життя, яке було покладене сповна на служіння українському народові.

Народився І. І. Огієнко 2 (15) січня 1882 р. у великій і бідній родині Рувльків (так по вуличному називали Огієнків). Батько помер, коли Івану було три роки. Старші брати пішли по людях навчатися ремеслу, а Іван залишився з матір'ю. Щоб заробити на життя вона почала перебиватися працею в місцевій економії. Разом з матір'ю Іван працював на плантаціях буряків і хмелю. З нею пройшло його дитинство. Через все життя він проніс любов до матері, присвячуючи їй оповідання та поетичні твори.

Початкову освіту Іван одержав у двокласній народній школі у м. Брусилові. Виявивши неабиякі здібності до науки, він у 14 років разом з матір'ю відправляється у Київ, де з успіхом складає іспити до військової фельдшерської школи, навчання в якій було безкоштовним. Саме тут він прилучився до письменницької справи, почав разом зі своїм шкільним товаришем Юхимом Придворовим (в майбутньому — Дем'ян Бедний) редагувати шкільний місячник, писати вірші. Після закінчення школи (1900 р.) І. Огієнка направляють помічником лікаря до психіатричного відділу Київського військового госпіталю.

У 1903 р. при Острозькій гімназії І. Огієнко відмінно склав іспити на атестат зрілості, що, навіть, було відзначено у часописі «Киевлянин». Того ж року він вступив до Університету св. Володимира на медичний факультет. Та навчання не захоплювало його. І. Огієнко із задоволенням слухав лекції професорів Флоринського, Лободи, Перетця, які викладали на історико-філологічному факультеті. Врешті-решт він переходить з медичного на історико-філологічний факультет. Тут І. Огієнко зближується з Є. Тимченком, П. Житецьким, Б. Грінченком, М. Грушевським, стає секретарем факультету.

У 1905 р. І. Огієнко надсилає свої статті до газет. Зокрема, під псевдонімом І. Рувльки він не тільки публікується у газетах «Громадська думка» та «Рада». З 12 травня 1907 р., тобто з початку заснування Наукового товариства в Києві, І. Огієнко активно співпрацює в ньому, стає, як свідчить листування його з М. Грушевським, не тільки коректором, а й неофіційним редактором I—VI томів «Записок...» цього осередку, виданих у Києві⁵.

Він перекладав на українську мову статті Перетця, складав свій словник української мови, писав рецензії на статті Біляшевського, Лободи, Добровольського. В рецензії на словник української мови Дубровського — Стешенка І. Огієнко зазначав, що ним розпочинається ціла низка словників, які конче необхідні українському народу⁶.

Роботу в редакції він поєднував з навчанням в університеті. В одному з листів до М. Грушевського І. Огієнко скаржився на відсутність часу, в зв'язку з тим, що з 19 по 30 травня 1909 р. у нього були державні іспити в університеті. Тому «Хроніку...» та обкладинку «Записок...» він надсилає поштою, а не заносить сам⁷.

Крім основних державних випускних іспитів, у травні 1909 р. І. Огієнко витримав додаткові екзамени на звання вчителя гімназії й прогімназії з історії християнської церкви та історії грецької літератури. По закінченні університету І. Огієнко отримав диплом першого ступеня, а його наукова праця «Ключ розуміння Іоанникія Галатовського» була відзначена в дипломі тією ж оцінкою, що і всі інші предмети, — «вельми задовільно».

Талановитого юнака залишають професорським стипендіатом при кафедрі історії мови й літератури. Та Міністерство освіти два роки не затверджує його в цьому званні. Тому коли стало відомо про наказ Міністерства освіти, І. Огієнко мав досить насичену педагогічну практику, працював по 6—7 годин на день і вчасно приступити до навчан-

ня не міг з тієї причини, що учбові заклади не хотіли відпускати його з роботи посеред року. Тому І. Огієнко вимушений був поєднувати навчання з працею.

Щоб заробити на життя, І. Огієнко працював у середніх школах, бо до гімназії його, як українця та ще й сепаратиста, не пускали. Тільки в 1914 р. він, нарешті, одержав посаду вчителя у гімназії. Але на «іспитаніє» його послали в чорносотенну гімназію Стельмашенка, де він зазнавав постійних утисків з боку адміністрації. Педагогічний колектив, навпаки, ставився до нього дуже поважно. Саме це і дратувало Стельмашенка. В 1916 р. І. Огієнка звільнили з гімназії. Але талановитий учитель встиг прищепити дітям любов до знань, до української культури. На знак протесту з приводу його звільнення гімназисти його класу страйкували два дні.

28 листопада 1916 р. згідно з наказом попечителя Київського навчального округу І. Огієнка було, нарешті, допущено до читання лекцій в університеті св. Володимира в званні приват-доцента з російської мови та словесності.

Не забував він і своє рідне містечко Брусилів. Тут Іван Іванович заснував Ощадно-позичкове товариство, побудував селянам бетонні криниці, відкрив у 1916 р. Вище початкове училище і став його почесним попечителем.

У 1917 р. І. Огієнко працював у вищих школах Києва, читав лекції на учительських курсах для інструкторів і учителів шкіл.

Того ж року його було обрано професором Київського університету по кафедрі української мови і літератури, в 1918 — професором Вищих жіночих курсів по кафедрі української мови й професором аналогічної кафедри Київської духовної академії.

І. Огієнко займався і церковними справами. Він готує доповідь на Всеукраїнський церковний собор, який відбувся 13 січня 1918 р. Його виступ «Відродження Української церкви» справив на всіх величезне враження і був прийнятий за проект відродження церкви в Україні. Слід відзначити, що І. Огієнка по праву можна вважати автором, головним теоретиком й ідеологом цієї концепції, бо до виголошення проекту подібної ідеї у церковних діячів не було. Суть концепції зводилася до дерусифікації української церкви, відновлення її давніх традицій і пристосування їх до нових умов життя. Одними з головних відзнак церкви І. Огієнко вважав соборноправність, і повернення їй самого духу українського народу та його національної ідеології⁹.

В 1918 р. Іван Іванович Огієнко активно займався просвітницькою та педагогічною діяльністю. Зокрема, він був членом генеральної шкільної ради, членом Товариства шкільної освіти у Києві, членом кількох археологічних товариств. Іван Іванович брав участь у виробленні законопроектів по організації вищої школи, працював над перетворенням Київського народного українського університету в державний, обирався професорською радою останнього на посаду ректора майбутнього Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Період української народної революції був для І. Огієнка часом великого внутрішнього піднесення, світлих надій на майбутнє і, безумовно, щоденної, наполегливої, часом нелюдяної праці. Ніколи І. Огієнко не прагнув стати політиком. Та молода держава вкрай потребувала досвідчених урядовців. Тому за часів Директорії І. Огієнко був головуповноваженим уряду УНР, з січня 1919 р. — міністром освіти, а з 15 вересня 1919 р. до 1922 р. — міністром віросповідань. Саме він був за дорученням Ради Міністрів організатором свята Соборності України 22 січня 1919 р. на Софіївській площі в Києві.

Міністром освіти І. Огієнко був нетривалий час, але прийняті ним постанови і рішення мали надзвичайно важливе значення для підвищення рівня культури в Україні, бо були спрямовані на створення національної системи вищої та шкільної освіти.

Він докладав багато зусиль, щоб викладання історії України, вивчення рідної мови та літератури були поставлені на реальний історичний ґрунт. Як міністр освіти він у січні 1919 р. видав наказ, згідно з яким мовою викладання в усіх школах повинна стати державна, тобто українська мова. Відповідно і все діловодство мало проводитися виключно державною мовою. Крім того, наказом від 13 січня 1919 р. міністр освіти І. Огієнко утворив й особисто очолив комісію для перегляду українського правопису. До її складу, крім нього, ввійшли професори А. Кримський та Є. Тимченко. У терміновий строк комісія виробила «Головніші правила українського правопису», єдині для всієї України¹⁰.

Як людина високої культури й освіти І. Огієнко прагнув створити систему шкільної освіти національну за характером та наукову за станом організації. На той час в Україні існували різні типи навчальних закладів, але не всі з них надавали право і можливість продовжувати навчання у вищій школі. Тому І. Огієнко як міністр освіти, пізніше як радник міністра освіти брав активну участь у розробці і проведенні реформи школи. Аналіз архівних матеріалів дав можливість автору узагальнити основні положення його концепції шкільної освіти, які зводилися до такого: — державна українська школа повинна бути єдиною і соціально доступною; — головна мета нижчої та середньої школи — виховання ширих патріотів, достойних громадян України; — українізація навчального процесу всіх типів навчальних закладів, зв'язок його з життям народу; — формування національно свідомих, високоосвічених кадрів учительства¹¹.

Складовою частиною реформи школи І. Огієнко вбачав введення «безплатного обов'язкового початкового навчання» всіх дітей шкільного віку. Ця постанова була прийнята 24 лютого 1919 року¹². Можливо, на перший погляд вона здається легковажною. Дійсно, йшла війна, міста і села переходили з рук у руки так само швидко, як і змінювались уряди УНР. Економіка України, в тому числі й освітні заклади, зазнавали сильного руйнування. Не вистачало коштів на устаткування шкіл, виплату заробітної плати учителям. Та хіба тільки на це? Бракувало й українських підручників, й учителів, і багато чого іншого. Та Іван Іванович до кінця відстоював свою концепцію і по можливості втілював її в життя.

Він спирався на той факт, що за 14 років з часу подолання неписьменності, яке розпочалося з травня 1908 року згідно з наказом Миколи II про виділення з державної скарбниці 6900 тис. крб., вдалося немало зробити, як в Росії, так і в Україні. В 1919 році в Катеринославській губернії охоплення дітей шкільного віку початковим навчанням досягло 100 %, на Полтавщині — 83 %, на Поділлі, Волині, Холмщині — на 50 %. В Україні цей показник дорівнював у середньому 60—70 %. Тому І. Огієнко вважав за необхідне здійснювати поступовий перехід до обов'язкового початкового навчання на протязі 5 років, а також домагався виділення на реалізацію цієї справи з державної скарбниці суттєвої грошової допомоги¹³.

На той час початкова освіта була розділена на кілька ступенів і свого завершення набувала у вищих початкових школах, створення яких відноситься до 1908 р. Ці школи надавали закінчену початкову освіту в обсязі 4 класів, яка давала право працювати в державних установах на засадах нижчого та середнього рівня. В 1919 році таким типом навчальних закладів було охоплено 69,5 % дітей шкільного віку, які навчалися у 1192 вищих початкових школах¹⁴.

Для комплексного вирішення проблеми початкового навчання, а також для задоволення потреб в освіті була визначена необхідна кількість вищих початкових шкіл відповідно до збільшення початкових шкіл нижчого ступеня. Зокрема, в законопроекті підкреслювалося, що одна

вища початкова школа повинна обслуговувати не 59 нижчих початкових шкіл, як було на практиці, а 25. Тому було вирішено додатково відкрити ще 2 тис. вищих початкових шкіл, збільшивши асигнування на цю справу до 25 тис. крб. щорічно¹⁵.

Крім того, для реалізації постанови від 24 лютого 1919 р. при Департаменті нижчої школи був створений відділ обов'язкового безплатного навчання, виділені необхідні кошти для організації справи.

Концепція І. Огієнка щодо спадкоємності та поступовості навчання знайшла своє втілення і в законі від 12 квітня 1919 р. про надання права вступу без іспитів до 5 класу середньої школи тим, хто закінчив курс вищої початкової школи¹⁶. Важливе значення мало також прийняття закону 24 лютого 1919 р. про управління освітою УНР, згідно з яким управління освітою здійснювалося через головну, губерніяльні, повітові та міські шкільні ради й управи. Їх функції зводилися до вирішення таких проблем, як керівництво навчально-виховним процесом у напрямку його українізації, призначення ревізії освітніх закладів, розглядання скарг, введення у школах додаткових курсів наук, планування шкільної мережі, складання бюджету та визначення допомоги учителям і діячам культури, ведення статистики, упорядкування музеїв, бібліотек, піклування про розвиток шкільної, дошкільної, позашкільної та професійної освіти¹⁷.

І. Огієнко, як людина високоосвічена, добре розумів, що ніяка, навіть найкраще організована шкільна система не буде працювати без талановитих педагогів. Ось чому він, як міністр освіти, використовував свою урядову владу для матеріальної підтримки учительства. «Законопроект про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і на утримання других класів двохкласових сільських шкіл», затверджений Директорією 14 січня 1919 р., значно збільшував державне річне грошове утримання учителів, змушував повітові земства надавати учителям квартири, платити за світло, видавати до того ж з місцевих коштів не менш як 1800 крб. кожному учителю щорічно¹⁸. Прийняття цього законопроекту сприяло поліпшенню матеріального становища учителів, створенню більш-менш нормальних умов життя тощо.

Коло проблем, пов'язаних з учительством, І. Огієнко не зводив лише до матеріальних питань, ставив їх ширше, підносив до рівня виховних завдань. Зокрема, він дбав про формування національно свідомих кадрів, з високим почуттям культури та освіти. Під його керівництвом був розроблений план реорганізації і переведення на державне утримання народних педагогічних семінарій та інститутів, забезпечення бібліотек українськими книжками і підручниками. Крім уже існуючих на той час 37 учительських семінарій і 8 учительських інститутів, планувалося відкрити 14 нових семінарій та 2 інститути. Але належного книжкового фонду їх бібліотеки не мали. Тому І. Огієнко клопав перед урядом УНР про асигнування коштів на влаштування бібліотек педагогічних закладів, про одночасне виділення кожному інституту і кожній семінарії до 10 тис. крб. для придбання підручників¹⁹.

Розвиток шкільної мережі всіх типів вимагав створення відповідної системи підготовки учителів. У зв'язку з тим що передбачалося значне збільшення кількості вищих початкових шкіл, а вищі та середні навчальні педагогічні заклади були неспроможні швидко підготувати учителів для таких шкіл, 3 березня 1919 р. уряд УНР ухвалив постанову про утворення тимчасових курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл у Вінниці, Миколаєві, Херсоні та Житомирі й окремо — в Кам'янці-Подільському до утворення там учительського навчального закладу. На курси приймали осіб, які мали закінчену середню освіту, в тому числі й освіту учительських семінарій та церковно-учительських шкіл. Програма курсів була розрахована на три семестри (кожний по п'ять місяців) по трьох відділеннях: історико-філологіч-

ному, фізико-математичному та природознавчому. Вже після першого семестру курсанти складали іспити. Ті, хто їх складав, направлялися на педагогічну практику у вищі початкові школи на вакансії. Після чого курсанти звітувалися за свою роботу в школі і поверталися до навчання. Ті, хто був неспроможний працювати з дітьми, залишав курси²⁰.

Значну увагу І. Огієнко приділяв і діяльності Всеукраїнської учительської спілки (ВУС). Фактично вона була осередком, навколо якого гуртувалися малосвідомі учительські елементи. Проводячи активну культурно-просвітницьку роботу, ВУС тим самим формувала національну свідомість серед інертної маси населення взагалі і серед учительства зокрема. Розуміючи величезне значення, яке відігравала учительська спілка у формуванні національного світогляду, І. Огієнко всіляко підтримував її діяльність. Він добився від уряду виділення в 1919 р. необхідних додаткових коштів на зміцнення національно-освітньої справи, яку ВУС проводила на місцях²¹.

З огляду на вищесказане, хочеться ще раз підкреслити, що в концепції єдиної національної школи саме учителю І. Огієнко відводив важливе місце, з увагою ставився до його проблем. Зокрема, він домагався повного звільнення учительства від мобілізації в армію. З цього приводу він на засіданні Ради Міністрів, яке відбулося 1 березня 1919 р., палко доводив, що «без учителя буде руйнуватись школа, а значить, руйнування зазнає і культура в цілому»²². На жаль, більшістю голосів було прийнято таке рішення, згідно з яким звільненню від мобілізації в армію підлягали лише ті особи, яких замінити було неможливо. І. Огієнко стоїть біля витоків не тільки шкільної, а й вищої освіти. Кам'янець-Подільський державний український університет — це перший національний вищий навчальний заклад, який створювався власними силами. В його організації знайшла втілення ідея єдиної вищої школи, як найбільш повної, точної наукової освіти. Остання є логічним завершенням освіти єдиної середньої школи. Університет закладався за новим зразком. Вища технічна школа, яка спиралася на найновіші досягнення фізико-математичних наук, об'єднувалася з філософсько-історичними галузями знань, що формували національний світогляд. В організації університету знайшли втілення найновіші ідеї, які відповідали потребам часу та культурного розвитку.

Одним з фундаторів і першим ректором був саме І. Огієнко. «Вся справа збудування університету в Кам'янці-Подільському, — писала газета «Свято Поділля» 22 жовтня 1918 р., — належить виключно І. Огієнку... І. Огієнко в це велике діло вкладав і вкладає свою душу, за що сміливо можна сказати, що І. Огієнко в збудуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету є його справжній фундатор...»²³. Газета «Нова Рада» підкреслювала, що «Кам'янець-Подільський університет організував наш давній і щирий патріот, скромний І. Огієнко»²⁴.

Дійсно, університет у Кам'янці-Подільському виник буквально з нічого. На відміну від Державного українського університету в Києві, який закладався по готовому, в Кам'янці-Подільському не було ні грошей, ні приміщень, ні професорсько-педагогічних кадрів. Було тільки рішення Київського університету, який переклав на І. Огієнка цілу низку організаційних справ, а вже 23 травня 1918 р. міністр освіти підписав призначення Івана Івановича на посаду виконуючого обов'язки першого ректора. Завдяки старанням й організаторським здібностям І. Огієнка з травня по жовтень 1918 р., тобто за шість місяців, виник вищий національний навчальний заклад — університет²⁵.

Приїхавши до Кам'янця-Подільського, І. Огієнко розгорнув активну роботу по організації університету. Зокрема, він створив університетську комісію, що займалася цією справою, розподілив обов'язки між її членами. Для розміщення університету був виділений будинок колишньої технічної школи. Приміщення було сильно пошкоджене і

вимагало серйозного ремонту. Виготовлення меблів, устаткування для навчальних аудиторій взяла на себе Повітова народна управа²⁶.

Другим важливим завданням було створення бібліотеки. Вона збиралася власними силами, за допомогою громадськості. Так, Київська Духовна Академія подарувала 4 великі ящики книжок, серед яких була й Острозька Євангелія 1581 р. Професор П. М. Бучинський подарував 244 книжки, а І. Огієнко — 58. Отже, на початок відкриття університету в його бібліотеці налічувалося понад 2 тис. книжок²⁷, у січні 1919 р. їх уже було 10 тис., у жовтні — 20 тис., а у жовтні 1920 р. — 33 252 примірники²⁸.

Університет закладався поступово. Спочатку у ньому було відкрито три факультети. Першим деканом фізико-математичного був поляк за походженням, старий професор Одеського університету П. М. Бучинський. Вийшовши на пенсію, він переїхав жити до Кам'янець-Подільського, де очолив природничо-історичний музей. Саме на базі цього музею і був створений фізико-математичний факультет²⁹.

Першим деканом історико-філологічного факультету спочатку був сам ректор — І. Огієнко, а потім професор Л. Т. Білецький. Цей факультет був створений шляхом реорганізації міського церковно-археологічного товариства. Богословський факультет був створений на базі духовної семінарії. Його очолив професор історії з Катеринослава В. О. Біднов³⁰.

Першого квітня 1919 р. відкрилися сільськогосподарський та правничий факультети. Останній очолив професор Х. М. Лебідь-Юрчик. Це був дуже відомий на той час фінансист. Він був причетний до випуску майже всіх українських грошей³¹.

Пізніше в університеті, крім традиційних факультетів і кафедр, створювалися й нові. Так, на правничому факультеті були відкриті кафедри кооперації та місцевого самоврядування, а на історико-філологічному — кафедри польської та єврейської мови й літератури. Планувалося в 1920 р. відкрити політехнічний, комерційно-технічний та будівельний факультети, а також кафедру молдавської мови та літератури³².

І. Огієнко розглядав університет не тільки як вогнище знань і лабораторію передової загальнолюдської наукової думки, а підносив його значення до рівня національного відродження. Ось чому всю справу виховання свідомої української інтелігенції він прагнув поставити на наукову систему організації вищої освіти, яка б спиралася на передовий світовий досвід і відповідала характеру й традиціям найкращих університетів Європи та Америки. «Наш університет, — підкреслював І. Огієнко на його відкритті, що відбулося 22 жовтня 1918 р., — український по духові й устроєві, а наша мета — науковий дослід і виховання молоді. Університет виховуватиме інтелігенцію, буде вселяти любов до інших народів, якщо ти руський — то будь руським, якщо ти поляк — то будь поляком, якщо ти єврей — то будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати разом на користь рідної України»³³.

Українська молодь потягнулася до цього вогнища знань. Слід відзначити, що багато студентів працювали вдень. Тому, щоб дати можливість їм учитися, була введена вечірня форма навчання. З метою швидкої підготовки освіченої української інтелігенції за наказом І. Огієнка від 8 лютого 1919 р., передбачений програмою 4-х річний термін навчання був замінений на 3-х річний. В університеті був прошарок і так званих вільних слухачів. Вони зараховувались до нього, якщо прослухали річну програму за обраним фахом і склали іспити. Серед бажаючих учитися багато було і таких, які не мали навіть закінченої середньої освіти. Для такої категорії молоді при університеті було відкрито гімназію. Директором її був сам ректор. Таким чином, університет охоплював тією чи іншою формою навчання всіх бажаючих.

Як людина високих духовних якостей І. Огієнко багато зробив для того, щоб допомогти талановитій молоді з бідних селянських родин здобути освіту. Дійсно, початкова платня за півроку навчання була досить висока і становила 125 крб. на історико-філологічному факультеті і 150 крб.— на фізико-математичному. Тому згідно з наказом від 6 лютого 1919 р. від платні за навчання було звільнено 30 % студентів, сюди входили і так звані вільні слухачі. На початку 1920 р. для мало-забезпечених студентів був виділений житловий будинок на 100 місць, підвищено розмір стипендій до 2 тис. крб. на місяць, йшло фінансування їдальні³⁴. Крім того, І. Огієнко, відмовившись на один рік від своєї ректорської оплати, заснував для селянської молоді з бідних родин фонд стипендій його імені³⁵.

І. Огієнко прагнув поставити українську науку на найвищий щабель. Він гуртував навколо себе не тільки досвідчених професорів, таких як Л. Білецький, В. Біднов, М. Столяров, П. Бучинський, а й створював умови для виховання молодих кадрів. Зокрема, доручав приват-доцентам, які мали стаж наукової та педагогічної роботи, виконувати обов'язки професорів. Як міністр освіти надавав пільги для отримання останніми наукового ступеня магістра³⁶.

На жаль, Кам'янець-Подільський університет спіткала така ж доля, що й Україну. Після того, як уряд УНР у 1920 р. виїхав в еміграцію, всі провідні вчені залишили університет. Разом з ректором І. Огієнком за кордон виїхали професори Біднов, Білецький, Лебідь-Юрчик, приват-доцент Іваницький. Професор Дорошенко напередодні цих подій виїхав у відрядження за кордон і більше у Кам'янець-Подільський не повертався. Разом з викладачами емігрувало і багато студентів. Поступово університет був реорганізований. Богословський і правничий факультети були скасовані. На базі історико-філологічного був відкритий Інститут народної освіти, який готував учителів для шкіл. Сільсько-господарський факультет був реорганізований у Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут³⁷. Так перестав існувати перший вищий навчальний заклад, створений власними силами, який був гордістю України, символом її національного відродження.

Тяжко складалася еміграція й для І. Огієнка. Спочатку він виїхав до Тарнова, а потім із сім'єю поселився у Вінниках, неподалік від Львова. Професор і ректор університету, міністр уряду УНР, щоб заробити на життя був змушений викладати в Українській жіночій учительській семінарії у Львові, яку утримувала греко-католицька церква. Він був дуже перевантажений — мав по 13 годин на тиждень. Жив бідно. В одному з листів до священників греко-православної церкви в Канаді (ГПЦ) від 18 грудня 1922 р. св. Савчук писав, що І. Огієнко «чоловік наскрізь дуже чесний і щирий і в великій мірі через се бідує, бо не хоче приймати ніякої не відробленої помочі. Католики просять його до себе, та він ними гордить»³⁸.

Незважаючи на тяжкі життєві випробування, І. Огієнко не відходив від політичної діяльності. Разом із св. Савчуком займався пошуками митрополита для греко-православної церкви в Канаді. Також брав активну участь у створенні Української греко-православної церкви в Канаді. Згідно з рішенням собору від 12 серпня 1923 р., його навіть запросили на посаду викладача (з інших документів — на посаду ректора) духовної семінарії в Канаді. На цю подорож І. Огієнку було виділено 200 доларів, але через непорозуміння він до Канади не виїхав, бо вважав, що вислані гроші призначалися на спровадження єпископа. Пізніше І. Огієнко надіслав до Консисторії листа, відповіді на який не отримав, а виїжджати до Канади на свій ризик не міг без певних гарантій, бо боявся, що польські власті заборонять йому повернутися додому³⁹.

А тим часом І. Огієнка звільнили із семінарії. Тоді він підписав контракт на переклад Святого письма. Перша служба божа україн-

ською мовою була відправлена 9 травня 1919 р. у Києві у Михайлівському соборі, а в Канаді — 18 червня 1922 р. Переклад для неї зробив І. Огієнко. При богословському факультеті Кам'янець-Подільського університету він заснував комісію, до складу якої входили також П. Сабінський, Є. Сіцілійський, В. Біднов, В. Липківський. Та саме «Святу службу божу св. отця нашого Івана Золотоуста» переклав з грецької на українську І. Огієнко⁴⁰.

На жаль, старання І. Огієнка та С. Савчука щодо пошуків священника для греко-православної церкви не принесли успіху. Провід церкви відхилив кандидатури, запропоновані І. Огієнком, і з огляду на те, що бракувало коштів, вирішив мати спільного із США митрополита. Ним був Іван Теодорович (Хведорович)⁴¹.

З 1926 р. І. Огієнко — у Варшаві. Там він займав кафедру старослов'янської мови та кирилівської палеографії на православному богословському відділі Варшавського університету. В 1930 р. він був обраний членом Собору православної церкви, а незабаром стає заступником голови Передсоборного зібрання й одночасно головою освітньої комісії цього Зібрання і членом комісії в справах внутрішнього парафіяльного та монастирського життя⁴².

І. Огієнко був дуже популярним серед українського студентства. Спочатку він очолював Допомоговий комітет українським студентам у Варшаві, а потім — Українську студентську громаду, яка активно виступала проти полонізації. Така активна національно-політична діяльність І. Огієнка не подобалася уряду Польщі. Тому в 1932 р., після закінчення 5-річного контракту у Варшавському університеті І. Огієнко по суті справи був звільнений без будь-якого пояснення. Пізніше стало відомо, що його було звільнено «за спротив полонізації українських студентів»⁴³.

У 1931 р. звання доктора філософії надав Іванові Огієнкові без іспитів чехословацький університет у Брно за його працю «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 років». Це свідчило про великий науковий авторитет ученого, який піднімав українську науку та культуру до рівня світових⁴³.

Залишивши університет, І. Огієнко змушений був вийти із складу Передсоборного зібрання, в якому був секретарем. І знову на його долю випадають тяжкі випробування. Вчений із світовим ім'ям не мав засобів для існування. Лиха доля забрала у 1937 р. вірну дружину, з якою вони протягом 30 нелегких років ділили всі життєві незгоди. Самому Огієнку власті погрожували висилкою з Польщі, а його переклади богослужбових книжок поліція палила. В таких умовах І. Огієнко переклав на українську мову Новий Завіт, видавав при допомозі Друкарні о. василіян у Жовкві такі журнали, як «Рідна мова» (1933—1939) та «Наша культура» (1935—1939).

І це в той час, коли представники екзильного уряду УНР в Польщі мали свої видання, які субсидювалися польськими установами. Але жодна з праць І. Огієнка не була в них надрукована. Причина цієї конфронтації, як вважають автори «Історії греко-православної церкви в Канаді» С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик, мала давню історію і впливала з неоднозначного ставлення представників уряду України до польсько-української угоди 1920 року. Ще в грудні 1919 р. І. Огієнко як головуповноважений уряду УНР відмовився підписати «Варшавську декларацію», яка передувала польсько-українській Угоді⁴⁵. Він звинувачував голову делегації Левицького в тому, що той «на власні руки, без згоди Директорії УНР та її уряду підписав Декларацію 2.XII.1919 р.»⁴⁶, згідно з якою Західна Україна переходила до Польщі в обмін на військову допомогу в боротьбі з Росією. І. Огієнко на власному досвіді переконався, як поводитися польські власті на території України. Він був активним противником полонізації українського народу і не вважав, що свою державність Україна повинна отримувати

з польських рук. Його позиції щодо Декларації, а пізніше й Угоди суперечили офіційній точці зору. Це потім переросло в основу для конфлікту.

Крім видавничої роботи І. Огієнко розпочав переклад Біблії на українську мову. В 1939 р. були надруковані Новий Завіт і Псалтир⁴⁷ (повний переклад Біблії закінчено у 1955 р.).

З початком другої світової війни українська православна інтелігенція у Варшаві утворила Церковну раду, яку очолив І. Огієнко. Вона, чи як ще тоді називали представників цього національно-церковного руху, «огієнківці», вела боротьбу за відновлення національного духу Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) у Польщі.

Після арешту митрополита цієї церкви Діонісія, до Генерал-губернаторства з Німеччини прибув архієпископ германський і берлінський Серафим (Ляде)⁴⁸, який був супротивником української церкви і за церковними канонами не мав права висвячувати на єпископів представників УАПЦ. Тому «огієнківці» домагалися його усунення.

З огляду на те, що на території Генерал-губернаторства проживало 95 % православних українців, І. Огієнко доводив, що український народ має право на незалежну національну церкву. Незважаючи на те, що Церковна рада була нелегальною організацією, її діяльність поширювалась і набувала ваги. В боротьбі за національну церкву «огієнківців» підтримував Український центральний допомогивий комітет — орган українського національно-визвольного руху в Генерал-губернаторстві.

Стараннями Церковної ради й особисто І. Огієнка Діонісія було повернуто до становища митрополита, що дало можливість, по-перше, приступити до відродження УАПЦ, а по-друге, висвятити на єпископів двох українців. Ними були І. Огієнко і Паладій Видибіда-Руденко.

Перш ніж висунути І. Огієнка кандидатом на єпископа, Духовне правління в м. Холмі запропонувало йому провести серію викладів про православну церкву. Під час цих викладів І. Огієнко знайомився із священиками та мирянами церкви. Переконавшись, що духовенство і народ бажать мати його єпископом, він дав згоду⁴⁹. Ще в листі до М. Стечишина, С. Савчук писав: «Його характер (І. Огієнка) тяжкий до опису. В нім погляди людини світської й духовної злилися в одно. Він, як сам признається, уникнув монашої рясни лише випадково. І хто знає, чи життя його не закінчиться в келії»⁵⁰.

Цим словам випало здійснитися у жовтні 1940 р. Пізніше Берлін висловив догану німецькій владі в Генерал-губернаторстві за те, що не було припинено висвячення професора І. Огієнка, усім відомого українського патріота⁵¹.

Дійсно, взявши в руки управління УАПЦ, владика Іларіон розпочав її відродження.

«У повній свідомості обов'язків своїх прийняв я чернецтво,— згадував пізніше І. Огієнко.— За один рік невсипущої праці в справі відновлення стародавньої Української церкви в Холмсько-Підляській єпархії вдалося зробити немало»⁵².

Безперечно, найважливішим досягненням в його діяльності було відродження самого духу, ідеології української церкви. При її відновленні він спирався на історичні умови життя народу, його культуру, давні традиції церкви. «Ідеологія церкви,— писав він,— складалася довгі роки, спільно духовенством і народом. Ідеологія ця росла разом з історією українського народу, що довгі роки був змушений сильно боротися і з мусульманським сходом, і з католицьким заходом і навіть з православною північчю»⁵³. Тому відродження церкви він пов'язував з відродженням її внутрішнього духу, критикував ту частину української інтелігенції, яка відновлення церкви зводила лише до негайного запровадження в богослужінні живої української мови. «Можна правити служби Божі по-українськи,— писав І. Огієнко,— а церква зоста-

неться все-таки московською по духові, традиціям, ідеології».

На відродження первісного духу українського православ'я, на досягнення конфесійного єднання з історично розділеними греко-католицькою церквою з православною були спрямовані зусилля Іларіона. Він до кінця відстоював чистоту православної віри та відновлення її стародавніх традицій. Тому його турбувало, що і церква греко-католицька, яка поширена в західних областях України, теж почала втрачати дух українства. «І це сильно кидається нам, православним українцям, у вічі»,— писав він у листі від 14 листопада 1941 р. до його високопреосвященства Андрія, архієпископа львівського й митрополита галицького (Шептицького)⁵⁴. Особливо відчувався латинський церковний вплив у догматиці, обрядності, наголосі богослужби, тобто у всьому тому, чого не знала стародавня Українська церква.

Велика робота по відродженню Української православної церкви в Генерал-губернаторстві підняла авторитет Іларіона як серед українського населення, так і серед духовенства. Тому, коли постало питання про кандидатуру на митрополита київського і всієї України, то Іларіона у 1941 р. було обрано від усіх трьох центрів православної церкви в Україні: від адміністрації, яку очолював владика Полікарп з центром у Луцьку; від Автономної православної церкви під проводом архієпископа Олексія з центром у Крем'янці; і від Української автокефальної церкви під проводом Всеукраїнської церковної ради у Києві. Навіть греко-католицька церква, яку очолював Андрей Шептицький, прихильно поставилася до його кандидатури. «Бажаю,— писав у листі від 21 жовтня 1941 р. владика Андрей,— щоб Ви... в цілій Україні відновили віру св. Володимира і митрополита Іларіона, віру Вселенської церкви, віру сімох перших вселенських соборів»^{55–57}.

Іларіон погодився прийняти цю пропозицію тільки в разі виконання його умов: 1) православна церква в Україні повинна бути автокефальною; 2) митрополія Генерал-губернаторства не може поширюватися на Київ і встановлювати там адміністрацію⁵⁸. Такі ідеї самостійності і незалежності Української православної церкви були декому не до вподоби. На І. Огієнка пішов донос у гестапо, що начебто він єврей. Спеціальна комісія гестапо перевіряла у Брусиліві його родовід⁵⁹.

Не дивлячись на те, що донос не підтвердився, Іларіон так і не став митрополитом київським і всієї України. Справа в тому, що Берлін виступав проти самостійної Української православної церкви, тому і така особистість, як І. Огієнко, з його ідеями автокефалії, була Берліну не до вподоби. Заборонаю на виїзд за межі Генерал-губернаторства автоматично знімалося питання про кандидатуру І. Огієнка на обрання митрополитом київським і всієї України.

Почесний титул митрополита Холмсько-Підляської єпархії Іларіону було надано згідно з рішенням собору єпископів Варшавської митрополії 16 березня 1944 р. Трохи пізніше, а саме 4 квітня того ж року, він підписав звернення до духовенства і православних українців, католиків, поляків Холмщини та Підляшшя про бажання служити православної вірі, про руйнування поляками православної церкви, в якому звучав його мужній голос проти насильства щодо українського православного населення з боку Католицької акції, яка здійснювала свій терор за допомогою польської націоналістично-клерикальної підпільної військової організації — Армії Крайової⁶⁰.

В 30-х роках н. ст. політика колонізації набрала свого чергового загострення. Особливо жорстоких форм вона набула на релігійному ґрунті. Так, у 1937 р. за наказом польської влади 151 православна церква була зруйнована і спалена, 153 — силою обернені на католицькі храми. Була покатоличена й свята Данилова гора. За період з 1919 до 1939 рр. польський уряд забрав до 50 тис. десятин церковної землі для потреб польських осадників. В 1939 р. почався наступ на українські

школи, заборонялося розмовляти українською мовою.

З початком другої світової війни становище українського православної населення Холмщини та Підляшшя значно погіршилося. З одного боку,— німецька окупація, а з другого,— геноцид з боку Католицької акції щодо українського населення.

В цих страшних умовах митрополит Іларіон вимагав від люблінського губернатора припинити всі знущання над українською людністю ввіреної йому єпархії як з боку німців, так і польської Католицької акції.

Особливого загострення ситуація набула в 1942 р. З 1942 по 1944 рр. на Холмсько-Підляській землі бойовиками з Католицької акції було вбито близько 5000 старців, жінок і дітей, замордовано 24 священники тільки за те, що вони боронили свою віру, не хотіли перейти в католицизм. На релігійному ґрунті лише на протязі 2 тижнів березня 1944 р. в Грубешівському повіті знищено майже 2000 православних⁶¹. На Холмсько-Підляській землі майже не було родини, де б хтось не загинув від поляків⁶². Виступаючи речником українців у Варшавській митрополії, Іларіон 15 червня 1944 р. підписав звернення Ради митрополита холмського і підляського «Спиніть безумство», в якому закликав православне й католицьке населення до братерського спокою і взаємної злагоди.

Наступ радянських військ змусив Іларіона емігрувати. Самою цінною річчю в домі була митрополітична бібліотека. Вона налічувала близько 20 тис. цінних книг, стародруків, рукописів, архівних матеріалів. На жаль, ця книгозбірня майже вся була загублена на тернистих шляхах людського лихоліття. Сліди Огієнківської бібліотеки загубилися, але є відомості, що ця книгозбірня опинилась в Краківській академії наук. 18 липня 1944 р. І. Огієнко разом з дітьми виїхав до Лемківщини, потім — Словаччина, Закопане, Краків. З наближенням фронту митрополит Іларіон опинився в Австрії, біля Відня, у католицькому монастирі Герцогенбург. В той час його син Юрій перебував у Німеччині, а Анатолій — у західній Австрії, на кордоні з Швейцарією. Переїхати до Анатолія І. Огієнку ніяк не вдавалося через несприяття властей: офіційно не відмовляли, але й не давали права на переїзд. Як пригадує Анатолій Огієнко, він за порадою австрійського листоноші відправив батькові телеграму, в якій повідомляв, що «дозвіл» є. Митрополит з групою українських емігрантів переїхав до Анатолія у Фельдкірх, а за тиждень, 30 квітня, всі легально опинилися в Швейцарії. І знову доля пов'язує його з Канадою. В 1946 р. з Лозанни він надіслав до Вінніпега своє привітання з нагоди першого викладу на богословському відділі Колегії св. Андрія, а вже в 1951 р., як первоієрарх ГПЦ він заснував православний богословський факультет і був його першим деканом.

До Вінніпега митрополит Іларіон прибув 19 вересня 1947 р. на запрошення громади св. Покрови. 21 вересня 1947 р. пройшло його перше богослужіння⁶³. А вже у серпні 1951 р. Собор єпископів обрав митрополита Іларіона первоієрархом Греко-православної церкви. До кінця своїх днів він відстоював соборноправність Української церкви, поклав її канонічні основи й об'єднав три автокефалії: у Канаді, Америці та на чужині. Помер І. Огієнко 29 березня 1972 р. на руках у своїх синів — Анатолія та Юрія. Вінніпег бережно охороняє і шанує пам'ять про нашого славетного співвітчизника. Прийшов час й Україні віддати свій борг пам'яті цій непересічній постаті ХХ століття, чие ім'я навічно вписано у скарбницю релігійно-духовної, історичної та культурологічної думки.

- ¹ Митрополит Іларіон. У муках конання. Денник зболілої душі // Віра і культура.— Вінніпег.— Канада.— 1962.— № 4.— С. 11.
- ² Онуфрійчук Ф. Книгозбірня Митрополита Іларіона.— Вінніпег.— 1963.— С. 20
- ³ Корчевич М. Академія на честь бл. п. митрополита Іларіона // Вісник; Вінніпег.— Канада.— 1992.— Ч. 4.— С. 5.
- ⁴ Див.: Кам'янець-Подільський вісник.— 1992.— 25 квіт.; Студентський меридіан.— 1992.— 9 трав.
- ⁵ Центр. держ. іст. арх. України в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 666, арк. 1—27.
- ⁶ Там же, арк. 26.
- ⁷ Там же, арк. 20.
- ⁸ Див.: Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви в Канаді.— Вінніпег, Канада.— 1984.— Т. 1.— С. 332.
- ⁹ Там же.— С. 335; Т. 3.— С. 320; Т. 4.— С. 118—119.
- ¹⁰ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і управління України, ф. 2582, оп. 1, спр. 2, арк. 16, 25 (далі — ЦДАВО України); Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови.— Вінніпег.— 1949.— С. 316.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 13, арк. 23, 24, 26.
- ¹² Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 91, 94.
- ¹³ Там же, спр. 19, арк. 54—55.
- ¹⁴ Там же, арк. 21.
- ¹⁵ Там же, арк. 55.
- ¹⁶ Там же, оп. 2, спр. 125, арк. 47.
- ¹⁷ Там же, оп. 1, спр. 9, арк. 56—62.
- ¹⁸ Там же, спр. 10, арк. 4; оп. 2, спр. 1, арк. 6.
- ¹⁹ Там же, ф. 1065, оп. 1, спр. 77, арк. 1—2.
- ²⁰ Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 47—49.
- ²¹ Там же, ф. 1065, оп. 1, спр. 78, арк. 1—3.
- ²² Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 3, арк. 35.
- ²³ Свято Поділля.— 1918.— 22 жовт.— С. 3.
- ²⁴ Нова Рада.— 1918.— Ч. 182.
- ²⁵ Відродження.— 1918.— 22 жовт.— С. 2.
- ²⁶ Див.: Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі // Варшава.— Друкарня Синодальна.— 1935.— С. 31, 33—34.
- ²⁷ Свято Поділля.— 1918.— 22 жовт.— С. 8; Відродження.— 1918.— 6 листоп.— С. 4.
- ²⁸ Копилов В. Професор І. І. Огієнко — ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка в контексті українського національного відродження / Науково-теоретична конференція.— Кам'янець-Подільський, 1992.— С. 6.
- ²⁹ Див.: Приходько В. Назв. праця.— С. 28.
- ³⁰ Там же.— С. 27—28, 34—35, 41.
- ³¹ Там же.— С. 36; ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 22.
- ³² Відродження.— 1918.— 22 жовт.— С. 2; 6 листоп.— С. 4; Климчук О. В чистій любові до краю // Україна.— 1991.— № 19.— С. 17—18.
- ³³ Відродження.— 1918.— 24 жовт.— С. 3.
- ³⁴ Копилов В. Назв. праця.— С. 6.
- ³⁵ Відродження.— 1918.— 6 листоп.— С. 4.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 16.
- ³⁷ Приходько В. Назв. праця.— С. 58—60.
- ³⁸ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 4.— С. 246.
- ³⁹ Там же.— С. 295.
- ⁴⁰ Там же.— С. 158, 160, 161.
- ⁴¹ Там же.— С. 307, 412.
- ⁴² Людина праці.— Холм.— 1941.— С. 9.
- ⁴³ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 1.— С. 396, 461—462.
- ⁴⁴ Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови...— С. 366—370.
- ⁴⁵ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 1.— С. 458.
- ⁴⁶ Огієнко І. Рятуння України.— Вінніпег, Канада.— 1968.— С. 68.
- ⁴⁷ Інж. Нестеренко А. Митрополит Іларіон. Служитель Богові й Народові.— Вінніпег.— 1958.— С. 35.
- ⁴⁸ Нечай К. Розп'ята Холмщина // Віра і культура.— Вінніпег, Канада.— 1962.— Ч. 4(100).— С. 2.
- ⁴⁹ Там же.— С. 3.
- ⁵⁰ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 4.— С. 243.
- ⁵¹ Нечай К. Розп'ята Холмщина.— С. 4.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 82, спр. 15, арк. 4.

- ⁵³ Митрополит Іларіон. Ідеологія української церкви.— Холм.— Свята Данилова Гора.— 1944.— С. 7.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 2, спр. 15, арк. 5, 6.
- ⁵⁵⁻⁵⁷ Людина праці...— С. 12, ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 2, спр. 15, арк. 1, 7.
- ⁵⁸ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія греко-православної церкви в Канаді...— Т. 1.— С. 513, 521, 522.
- ⁵⁹ Там же.— С. 522—523.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 2, спр. 16, арк. 1.
- ⁶¹ Там же, арк. 7, 8, 10.
- ⁶² Там же, арк. 9, 10.
- ⁶³ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 4.— С. 747.